

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ३

श्रीपुरुषसूक्तम् ।

श्रीमत्सायणाचार्यप्रणीतभाष्योपेतम्
विद्वद्धिः संशोधितम् ।

एतच्च

रावबहादुर इत्युपपदधारिभिः
' गंगाधर बापूराव काळे '

जे. पी.

इत्येतैः

पुण्यारूपपत्तने

श्रीमन् ' महादेव चिमणाजी आपटे '

इत्यभिधेयमहाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रमः पुण्यालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८७४

ख्रिस्ताब्दाः (दि. १६-८-१९५२) ।

पञ्चमीयमङ्कनावृत्तिः ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यमाणकाङ्कम् (१८)

ॐ नमः परमात्मने ।

इदं षोडशर्चं पुरुषसूक्तमल्पमल्पनल्पमाहात्म्यम् । क्रियदस्य माहात्म्यमिति नामैव कथयन्ति यत्पुरुषः परमात्मैवास्मिन्सूक्ते शोभनतयोक्तः । किंच प्राचीनार्याणां वैदिकमार्गानुसारिणां जीवेश्वरजागतपदार्थसंबन्धेन किं मतं, सर्गस्थाननिरोधकल्पनाऽपि कीदृशी, गुणकर्माविभागशो वर्णाश्रमव्यवस्था च कथं, को नु खल्वीश्वराराधनात्मको मुख्यो यज्ञः, किंच दृष्टादृष्टं ज्ञाताज्ञातं व्यकाव्यक्तं यदिदं सर्वं तत्किमस्ति तर्हि परमात्मापरपर्यायो मायाकल्पितपञ्चविधभेदोऽपि वस्तुतो निरस्ताखिलद्वैतप्रपञ्चः समष्टिव्यष्ट्यात्मको विराडाख्यः परमपुरुष एवेतीदृशो महान्नादान्तः सूत्रप्रायेणापि सरलान्वयसुबोधपदविन्यासेन सूक्तेनानेन प्रकाशतामापन्न इत्याबालमावृद्धं न स कश्चिद्विद्यते यो नेदं पठति नाधीते न च संचिन्तयत्यपीत्येवमवर्णनीयमाहात्म्यमिदमिति तु स्फुटमेव । अस्थोपरि बह्व्यो व्याख्याः पण्डितैर्विहितास्ताः सर्वा अपि प्रकाशनीया इति प्रथमं मनीषाऽऽसीत् । परं तु स्थलकालानवकाशवशादेकस्य जगत्प्रसिद्धस्य श्रीमतः सायणाचार्यस्यैव भाष्यं संप्रति प्रकाश्यते । तथाऽप्यवशिष्टभाष्यव्याख्यानानादिकं प्रसङ्गतः शीघ्रमेव प्रसिद्धिं प्रापयिष्यते ।

श्रीमत्सायणाचार्यस्योतिवृत्तं तु रुद्राध्यायप्रस्तावनासप्तमे वर्णितमेवेति पिष्टपेषणदोषापादनमिथा नात्रोपवर्णयितुमुचितम् । तच्च तत्रैव द्रष्टव्यमित्यभ्यर्थना ।

अस्य भाष्यस्याऽऽदर्शपुस्तकानि षड्पलब्धानि तानि यथा—

क. संज्ञितं—पुण्यपत्तननिवासिभिर्महादेव चिमणाजी आपटे इत्येतैर्दत्तम् ।

ख. संज्ञितं—वटोदरनिवासिश्रीमत्कृष्णराय भीमाशंकर पटवर्धन इत्येतैः प्रेषितम् । संवत् १९०६ रौद्रनामसंवत्सरे शके १७७१ सौम्यनामसंवत्सरे उदगयने हेमन्तर्तौ मार्गशीर्षशुक्लपक्षे चतुर्थ्यामिन्दुवासर इदं पुस्तकं लिखितम् ।

ग. संज्ञितं—श्रीमद्भिः, भावु महाराज इत्येतैर्दत्तम् ।

घ. ङ. संज्ञिते—श्रीमद्भिः, किवे साहेब इत्येतैः प्रेषिते ।

च. संज्ञितं—श्रीमद्भिः, रावसाहेब विञ्जुरकर इत्येवैः प्रेषितम् ।
इत्येभिर्महाशयैः सुजनैरस्मिन्कर्मण्यादयंपुस्तकसाहाय्यविवरणेन बहुपकृतमि-
त्यवश्यं कथनीयम् ।

एवानि पुस्तकान्याकलङ्प्य प्रकृतमाद्यशोधनादिकं यथापति कृतम् । यदत्र
स्मृद्धितं तूत्कान्तव्यं दयालुभिर्विद्वद्भिरिति सविनयमभ्यर्थयते—

दामले इत्यपनामधेयः केशवशास्त्री ।

—————

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ पुरुषसूक्तम् ।

श्रीमत्सायणाचार्यप्रणीतभाष्योपेतम् ।

सहस्रशीर्षेतिषोडशर्चं षष्ठं सूक्तम् । नारायणो नाम ऋषिः । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टा अनुष्टुभः । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः “पुरुषोन्न परं किञ्चित्” इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स देवता । तथा चानुक्रान्तम्—सहस्र-शीर्षा षोडश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुवन्तं त्विति । गतो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमा ।

हरिः ॐ । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

सहस्रऽशीर्षा । पुरुषः । सहस्रऽअक्षः । सहस्रऽपात् । सः ।
भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशऽअ-
ङ्गुलम् ॥ १ ॥

सर्वपाणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडारूपो यः पुरुषः सोऽयं सहस्र-शीर्षा । सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्व-पाणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्ष-त्वम् । एवं सहस्राक्षत्वं सहस्रपात्त्वं च । स पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्वतः सर्वतो वृत्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठदतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्याव-स्थित इत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ द्वितीया ।

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नैनातिरोहति ॥ २ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च ।
भव्यम् । उत । अमृतत्वस्य । ईशानः । यत् । अत्रेण ।
अतिऽरोहति ॥ २ ॥

यदिदं वर्तमानं जगत्सर्वं तत्पुरुष एव । यच्च भूतमतीतं जगद्यच्च भव्यं
भविष्यज्जगत्तदपि पुरुष एव । यथाऽस्मिन्कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि
विराट्पुरुषस्यावधवास्तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमित्यभिप्रायः । उ-
तापि च, अमृतत्वस्यै देवत्वस्यायमीशानः स्वामी । यद्यस्मात्कारणादत्रेण प्रा-
णिनामत्रेण भोग्येण निर्मितेनातिरोहति स्वकीयां कारणावस्थापतिक्रम्य परि-
दृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति । तस्मात्प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्था-
स्वीकारात्त्रेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

अथ तृतीया ।

एतावानस्व महिमाऽतो ज्यायांश्च पुरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च । पुरुषः ।
पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिपात् । अस्य । अमृतम् ।
दिवि ॥ ३ ॥

अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्त्येतावान्सर्वोऽप्यस्य पुरुषस्य महिमा
स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । न तु तस्य वास्तवं स्वरूपम् । वास्तवस्तु पुरुषोऽतो
महिम्नोऽपि ज्यायानतिशयेनाधिकः । एतच्चोभयं स्पष्टी क्रियते—अस्य पुरु-
षस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि काष्ठत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थांशः ।
अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपममृतं विनाशरहितं सद्दिवि द्योतनात्मके
स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याम्ना-
तस्य परब्रह्मण इयत्ताया अभावात्पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथाऽपि जग-
दिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाऽल्पापिति विवक्षितत्वात्पादत्वोपन्यासः ॥ ३ ॥

१ क. 'स्मिन्काले' । २ ख. 'स्य मोक्षस्या' । ३ क. ख. 'मित्तभूतेना' । ग. 'मिती-
भूतेना' । ४ क. 'याऽत्यल्प' ।

पुरुषसूक्तम् ।

अथ चतुर्थी ।

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहा*भवत्पुनः ।

ततो विष्वङ्ब्रह्मक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

त्रिऽपात् । ऊर्ध्वः । उत् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य ।
इह । अभवत् । पुनरिति । ततः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् ।
साशनानशने इति । अभि ॥ ४ ॥

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पशरहितो बहुलस्वरूपः सोऽयमूर्ध्व उदैत् ।
अस्मादज्ञानकार्यात्संसाराम्बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् ।
स्थितस्य तस्य योऽयं पादो लेशः सोऽयमिह मायायां पुनरभवत् । सृष्टिसंहान-
राभ्यां पुनः पुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताऽ-
प्युक्तम्—

“ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ” इति ।

ततो मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन्व्यक्राम-
द्व्याप्तवान् । किं कृत्वा । साशनानशने अभि । अभिलक्ष्य साशनं भोजना-
दिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातम् । अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् ।
तदुभयं यथा स्यात्तथा । स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी ।

तस्माद्विराळं×जायत विराजो अधि पूरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

तस्मात् । विऽराट् । अजायत । विऽराजः । अधि । पूरुषः ।
सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् । अथो
इति । पुरः ॥ ५ ॥

* पादोऽस्येहाभवात्पुनरिति तैत्तिरीयपाठः । × तस्माद्विराडजायतेति तैत्तिरीयपाठः ।

१ घ. °दल्पात्कार्या° । २ ख. ग. माषयां पु° ।

विष्वङ् व्यक्रामादिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्च्यते-तस्मादिति । तस्मादादिपुरुषाद्विराड्ब्रह्माण्डदेहोऽजायतोत्पन्नः । विविधानि राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट् । विराजो अधि विराडेदेहस्योपरि तमेव देहमाधिकरणं कृत्वा पुरुषस्तदेहामिमानी कश्चित्पुमानजायत सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा । स एव स्वकीयया मायया विराडेदेहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डामिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चाऽऽथर्वणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति-“ स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव ” इति । स जातो विराट्पुरुषोऽत्यारिच्यतातिरिक्तोऽभूद्देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् । पश्चाद्देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः । अथो भूमेः सृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते तप्तभिर्घातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी ।

यत्पुरुषेण हविषां देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तो अस्याऽऽसीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ ६ ॥

यत् । पुरुषेण । हविषां । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत । वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥ ६ ॥

यद्यदा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषूत्पन्नेषु सत्सु देवा उत्तरसृष्टिसिद्धयर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात्पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमतन्वतान्वतिष्ठन् । तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तो वसन्तर्तुरेवाऽऽज्यमासीदभूत् । तमेवाऽऽज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं ग्रीष्म इध्म आसीत् । तमेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तथा शरद्धविरासीत् । तमेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः । अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

१ ख. °पं कृत्वा तं । ड. च. °पं दृष्ट्वा तं । २ क. ख. ग. °भूद्विराड्व्यतिरिक्तोऽभूत् ।

पुरुषसूक्तम् ।

* अथ सप्तमी ।

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः ।

तेन देवा *अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ७ ॥

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् ।
अग्रतः । तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च ।
ये ॥ ७ ॥

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन्प्रोक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राऽऽह—अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च प्रागेवाक्तम्—तस्माद्विराळजायत विराजो अग्निं पुरुष इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त । मानसयागं निष्पादितवन् इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्राऽऽह—साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयस्तदनुकूला ऋषयो मन्त्रद्रष्टारश्च वे सन्ति ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अष्टमि ।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभूतं पृषदाज्यम् ।

पशून्तांश्चक्रे वायव्यान्आरण्यान्ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । समुभूतम् । पृषत् ।
आज्यम् । पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्यान् ।
ग्राम्याः । च । ये ॥ ८ ॥

सर्वहुतः सर्वात्मकः पुरुषो यस्मिन्यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत् । तादृशात्तस्मात्पूर्वोक्तान्मानसाद्यज्ञात्पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभूतं संपादितम् । दधि चाऽऽज्यं चेत्येवमादि भोग्यजातं संपादितमित्यर्थः । तथा वायव्यान्वायुदेवताकांस्ताल्लोकप्रसिद्धानारण्यान्पशून्श्चक्र उत्पादितवान् । आरण्या हरिणादय-

* तैत्तिरीयाणां सप्तास्याऽऽसन्परिचय इत्यादिः सप्तमो ग्रन्थः । आश्वलायनानां तु स पञ्चदशः । * अयजन्तेति तैत्तिरीयपाठः ।

१ क. ण्वा द्विसुरादयो ह° ।

श्रीमत्सायणाचार्यप्रणीतभाष्योपेतं—

स्तथा ये च ग्राम्या गवाँदयस्त्वानपि चक्रे । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्वत्वं
यजुर्नासणे समाम्नायते—“ वायवः स्थेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षः ।
अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान्परिददाति ” इति ॥ ८ ॥

अथ नवमी ।

तस्माद्यज्ञात्सर्वं त ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वंऽहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे । छ-
न्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ ९ ॥

सर्वंहुतंस्तस्मात्पूर्वोकाद्यज्ञादृचः सामानि जज्ञिर उत्पन्नाः । तस्माद्यज्ञाच्छ-
न्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे । तस्माद्यज्ञाद्यजुरजायत ॥ ९ ॥

अथ दशमी ।

तस्माद्गावो अजायन्त ये के चोभयादृतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्मान्जाता अजावर्यः ॥ १० ॥

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । के । च । उभयादृतः । गावः ।
ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावर्यः ॥ १० ॥

तस्मात्पूर्वोकाद्यज्ञादश्वा अजायन्तोत्पन्नाः । ये के चाश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा
अश्वतराश्वोभयादृत ऊर्ध्वाधोभागयोर्दन्त्युक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा
तस्माद्यज्ञाद्गावश्च जज्ञिरे । किंच तस्माद्यज्ञादजा अवयश्च जाताः ॥ १० ॥

अथैकादशी ।

यत्पुरुषं * व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य कौ बाहूः का ऊरू पादा उच्येते ॥ ११ ॥

* व्यदधुरिति तैत्तिरीयाठः । + कावूरू पादावुच्येते इति तैत्तिरीयपाठः ।

यत् । पुरुषम् । वि । अदधुः । कतिधा । वि । अकल्प-
यन् । मुखम् । किम् । अस्य कौ । बाहू इति । कौ । ऊरू
इति । पादौ । उच्येते इति ॥ ११ ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिगृहिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते—प्रजापतेः
प्राणरूपा देवा यद्यदा पुरुषं विराड् रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तस्तदानीं
कतिधा कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन्विविधं कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य मुखं
किमासीत् । कौ बाहू अभूताम् । का ऊरू, कौ च पादा उच्येते । प्रथमं
सामान्यरूपः प्रश्नः, पश्चान्मुखं किमित्यादिना विशेषविषयाः प्रश्नाः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशी ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ १२ ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः ।
कृतः । ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पद्भ्याम् ।
शूद्रः । अजायत ॥ १२ ॥

इदानीं पूर्वोक्तप्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति—अस्य प्रजापतेर्ब्राह्मणो ब्राह्मणत्व-
जातिविशिष्टः पुरुषो मुखमासीन्मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं राजन्यः क्षत्रिय-
त्वजातिविशिष्टः स बाहू कृतो बाहुत्वेन निष्पादितो बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः ।
तत्तदानीमस्य प्रजापतेर्यद्याबूत तद्रूपो वैश्यः संपन्न ऊरुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः ।
तथाऽस्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्वजातिमान्पुरुषोऽजायत । इयं च मुखा-
दिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे—“ स मुखतस्त्रिवृतं
निरमिषीत् ” इत्यादौ विस्पष्टमाग्नाता । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परत्वे-
नैव योजनीये ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशी ।

धन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ।
मुस्तात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजा-
यत ॥ १३ ॥

यथा दध्याद्यादिद्रव्याणि गवादधः पशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादयो मनु-
ष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह-प्रजा-
पतेर्मनसः सकाशाच्चन्द्रमा जातः । चक्षोश्चक्षुषः सूर्योऽप्यजायत । अस्य मु-
स्तादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ । अस्य प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशी ।

नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ १४ ॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् । अव-
र्तत । पद्भ्याम् भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् ।
अकल्पयन् ॥ १४ ॥

यथा चन्द्रादीन्प्रजापतेर्मनःप्रभृतयोऽकल्पयन्तथाऽन्तरिक्षादीँलोकान्प्रजापतेर्ना-
भ्यादयो देवा अवयवा अकल्पयन्नुत्पादितवन्तः । एतदेव दर्शयति-नाभ्याः
प्रजापतेर्नाभेरन्तरिक्षमासीत् । शीर्ष्णः शिरसो द्यौः समवर्ततोत्पन्ना । अस्य
पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना । अस्य श्रोत्रादिश उत्पन्नाः ॥ १४ ॥

* अथ पञ्चदशी ।

सप्तास्याऽऽसन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।

देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिधयः । त्रिः । सप्त । समिधः ।
कृताः । देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् ।
पशुम् ॥ १५ ॥

अस्य सांक्षिपकस्य यज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त च्छन्दांसि परिधय आसन् । ऐष्टिकरयाऽऽहवनीयस्य त्रयः परिधय औत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवाऽऽम्नायते—“ न पुरस्तात्परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन्पुरस्ताद्दक्षाऽस्यपहन्ति ” इति । तत एत आदित्यसाहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । तथा समिधास्त्रिः सप्त त्रिगुणितसप्तसंख्याका एकविंशतिः कृताः । द्वादश माताः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेष्मत्त्वेन भाविताः । यद्यः पुरुषो बैराजोऽस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणोन्द्रियरूपा यज्ञं तन्वाना मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पशुमबध्नन्विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र यत्पुरुषेण हविषेत्युक्तम् ॥ १५ ॥

* वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे ।

सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वा भिवदन्त्य-
दास्ते ॥ १ ॥

यथोक्तविराट्पुरुषध्यानमत्र प्रतिपाद्यते । तत्र मन्त्रद्रष्टा स्वकीयं ध्यानानुभावं प्रकटयति—यद्यः पुरुषः सर्वाणि रूपाणि देवमनुष्यशरीराणि विचित्य विशेषेण निष्पाद्य नामानि च देवोऽर्थं मनुष्योऽर्थं पशुरयमित्यादीनि कृत्वाऽभिवदन्तैर्नामभिरभितो व्यवहरन्नास्त एवंपुरुषं विराजं महान्तं सर्वगुणैरधिकमादित्यवर्णमादित्यवत्प्रकाशमानं वेदाहं जानामि ध्यानेन सर्वदाऽनुभवामीत्यर्थः । स पुरुषस्तमसः पार अज्ञानात्परस्ताद्वर्तते । अतो गुरुशास्त्रराहितैर्मूढैरनुभावितुमशक्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार । शक्रः प्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः ।

तमेवं विद्वानमृतं इह भवति । नान्यः पन्था अर्थनाय
विद्यते ॥ २ ॥

धाता प्रजापतिर्यं विराट्पुरुषमुदाजहार ध्यातृणामुपकारार्थं प्रख्यापितवान् ।

* वेदाहमेतमित्यादि विद्यत इत्यन्तमृगद्वयं तैत्तिरीयपुरुषसूक्तेऽधिकं दृश्यते । अतस्तदत्र संगृहीतम् । एवमष्टादशर्चं तैत्तिरीयपुरुषसूक्तम् ।

चतस्रः प्रदिशश्चतुर्विधु व (ग्व)र्विनः सर्वान्प्राणिनः प्रविद्वान्प्रकर्षेण जाभिश-
क इन्द्रश्च तदनुग्रहार्थं प्रख्यापितवान् । धातुरिन्द्रस्योपदेशार्त्तं विराट्पुरुषमेव-
मुक्तप्रकारेण विद्वान्साक्षात्कुर्वन्निहास्मिन्नेव जन्मन्यमृतो मरणरहितो भवति ।
यदा विराट्पुरुषोऽहमिति साक्षात्करोति तदानीं वर्तमानदेहस्य तत्प्रत्यक्षरूपत्वा-
भावादन्यमरणेनायमुपासको न श्रियते । अयन्नम्रामृतत्वप्राप्तयेऽन्यः पन्था-
यथोक्तविराट्पुरुषसाक्षात्कारमन्तरेणान्यो मार्गो न विद्यते । न हि कर्मसह-
स्रैरमृतत्वं संपादयितुं शक्यते । “ न कर्मणा न प्रजया धनेन ” इत्या-
दिशास्त्रात् ॥ २ ॥

अथ षोडशी ।

यज्ञेन यज्ञभयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः + सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः
सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि ।
प्रथमानि । आसन् । ते ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त ।
यत्र । पूर्वं । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ १६ ॥

पूर्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति—देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन
यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिभयजन्त पूजित-
वन्तः । तस्मात्पूजनात्तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि
प्रथमानि मुख्यान्यासन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः ।
अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते । यत्र यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके
पूर्वं साध्याः पुरातना विराडुपास्विताधका देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विरा-
ट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानस्तदुपासका महात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नु-
वन्ति ॥ १६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं सहस्रशीर्षेतिषोडशर्चसूक्तभाष्यम् ।

+ सचन्ते इति तैत्तिरीयपाठः ।

१ स. °ता त्विष्टि° ।

अथ वैष्णवमन्त्राः ।

श्रीमत्सायणाचार्यमणीतभाष्योपेवाः-।

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयम् । तत्रातो देवा इत्यद्याः षडृचः । सोमातिरेक इति खण्डे सूत्रितम्—“ महौ इन्द्रो य ओजसाऽवो देवा अवन्तु न इत्यैन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्च ” इति । अतोर्थांमेऽच्छापाकातिरिक्तोक्त्येऽप्येताः षडृचः स्तोत्रियानुरूपाः । तथा च यस्य पशव इति खण्डे सूत्रितम्—“ अतो देवा अवन्तु न इति स्तोत्रियानुरूपाः ” इति । दर्शपूर्णमासयोः प्राक्-श्विच्छहोमेऽप्याद्ये विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्या इति खण्डे सूत्रितम्—“ अतो देवा अवन्तु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिभिश्च ” इति । याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये लौकिकभाषणेऽतो देवा इत्येषा जप्या । सूत्रितं हि—“ आपद्या(द्य)तो देवा अवन्तु न इति जपेत् ” इति ॥

अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।

पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १ ॥

अतः । देवाः । अवन्तु । नः । यतः । विष्णुः । विऽचक्रमे ।

पृथिव्याः । सप्त । धामऽभिः ॥ १ ॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्तधामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिरुच्छन्दोभिः साधनभूतैर्यतः पृथिव्या यस्मान्द्रूपदेशाद्विचक्रमे विविधं पादक्रमणं कृतवान्, अतोऽस्मात्पृथिवीप्रदेशान्नोऽस्मान्देवा अवन्तु । विष्णोः पृथिव्यादिलोकेषु उच्छन्दोभिः साधनैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति—“ विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन् ” इति । विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्युपादानम् । पृथिवीप्रदेशाद्रक्षणं नाम भूर्लोकं वर्तमानानां पापनिवारणम् । अतः, एतच्छब्दात्पश्चम्यास्तासिलिति तसिलः “ एतदस्त्रतसोरित्यशादेशः । लिट्स्वरेणाकारं उदात्तः । यतः, तसिलः “ प्राग्दिशो विभक्तिः ” इति विभक्तिसंज्ञार्यां त्यदाद्यत्वं लिट्स्वरः । विष्णुः । विषेः किञ्चेति नुपत्येयः । कित्वाच्च गुणः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । विचक्रमे । सुबिति योगविभागाद्विशब्दस्य समासः । समासान्तोदात्तत्वम् । यद्बृत्तयोगाच्च निघातः । सप्त । सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । धामभिः । दधातेरातो मनिञ्चिति मनिन् । निट्स्वरः ॥१॥

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।

समूहलमस्य पांसुरे ॥ २ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम्

समूहलः । अस्य । पांसुरे ॥ २ ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येषाऽनुवाक्या । उक्ता देवता इति स्वण्डे सू-
त्रितम्—“ इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिर्देवः पृथिवीमेष एताम् ” इति । गार्हप-
त्याहवनीययोर्मध्ये धातिक्रमणेऽन्यैव श्रपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । विध्यपराध इति
स्वण्डे सूत्रितम्—“ भस्मना शूनः पदं प्रतिवोपेदिदं विष्णुर्वि चक्रम इति
आतिथ्यायां प्रधानस्य हविष एषैवानुवाक्या । अथातिथ्येळान्तेति स्वण्डे सू-
त्रितम् —इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभिपाथो अश्यामिति । उपसत्सु वैष्ण-
वस्त्वैषैवानुवाक्या । अथोपसदिति स्वण्डे सूत्रितम्—गयस्फानो अमीवहेदं विष्णु-
विक्रम इति ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विचक्रमे विशेषेण
पादक्रमणं कृतवान् । तदा त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः पदं निदधे, स्वकीयं पादं
प्रक्षिप्तवान् । अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्तपादस्थाने समूहमिदं सर्वं जगत्स-
म्यगन्तभूतम् । सेयमृग्यास्केनैवं व्याख्याता—“ विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्रोतेर्वा
यादिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे
दिवीति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयश्चिरसीत्यौणवाभः । समूहल-
मस्य पांसुर आप्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि नोपमार्थे स्यात्समूहलमस्य
पांसुल इव पदं न दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति पक्षाः शेरत इति
वा पंसनीया भवन्तीति वा ” इति । (* यदिदं किञ्चिद्भिभागेनावस्थितं त-
द्विक्रमते विष्णुरादित्यः । कथमित्यत आह—त्रेधा नि दधे पदं धत्ते पदम् ।
निधानैः पादैः । क्व, तत्र तावत्—पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः ।
पार्थिवोऽग्निभूत्वा पृथिव्यां यत्किञ्चिदस्ति तद्विक्रमते तदधितिष्ठति । अन्तरिक्षे

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः पूर्वोक्तनिरुक्तव्याख्यानरूपः । अयं च ऋग्वेदभाष्ये न
दृश्यते ।

विद्युदात्मना । दिवि सूर्यात्मना । तदुक्तम्—तम् अङ्गवन्नेषा भुवे क्वमिति ।
 सप्तारोहण उदयगिराद्युद्यन्वदकेकं निधत्ते । विष्णुपदे मध्यादिनेऽन्तरिक्षे । मध-
 शिरस्थस्तंगिरावित्थौर्णवाम आचार्यं एकं मन्यते । तमूहलमस्य पांसुरे । अ-
 स्मिन्नाप्यासन एतस्मिन्नन्तरिक्षे सर्वभूतवृद्धिहेतौ मध्यम्यादिनं पदं विद्यु-
 दाख्यं तत्तमूहमन्तर्हितं न निर्यं दृश्यते । तदुक्तम्—स्वपनमेतन्माध्यमिकं
 षोडशरित्यदर्थानामिति । अपि बोपमार्थे स्यात्तमूहलमस्य पांसुल इव पदं न
 दृश्यत इति । यथा पांसुलमदेशे पदं न्यस्तमुश्लेषणसमनन्तरमेव पांसुधिराकीर्ण-
 त्वाच्च दृश्यत एवमस्य मध्यमं विद्युदात्मकं पदमाविष्कृतिसमकालमेव व्यवधी-
 यते नावतिष्ठत इत्यर्थः । पांसुर इति रो मत्वर्थीयः । अथ पांसुवः । कस्याचे
 हि पादैः सूयन्ते अन्यन्त इत्यर्थः । अथवा पन्नाः शेरत इति पंतनीया ध्वंस-
 नीया ध्वंसनार्हास्ते भवन्ति तदाकीर्णस्य दुर्दर्शकत्वात्) । वेधा । एधाच्चेत्ये-
 धाप्पत्ययः । चित्तोऽन्तोदात्तः । तमूहलम्, वह पापणे । निष्ठेति कः । वचि-
 स्वपिमजेत्यादिना संपत्तारणम् । ढत्वधत्वहुत्वढलोपदीर्घत्वानि । “ गाविरम-
 न्तरः ” इति गतेः षष्ठ्यन्तरत्वम् । अस्म्य, इदमोऽन्वादेश इत्यशनुदात्तः मत्व-
 यथ सुप्स्वरेण । पांसुरे । “ नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति षक्यम् ” इति मत्वर्थीयो
 रः । प्रत्ययस्वरः ॥ २ ॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।

अतो धर्माणि धारयन् ॥ ३ ॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अ-
 दाभ्यः । अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ ३ ॥

उपसर्गि वैष्णवभागस्य पातःकाले याज्या साधकालेऽनुवाक्या त्रीणि पदेत्ये-
 वा । सूत्रितं च—त्रीणि पदा वि चक्रम इति स्विष्टकृदादि तुल्यव इति ।
 अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यः । गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षको विष्णुः ।
 अथ एतेषु पृथिव्यादिस्थानेषु त्रीणि पदानि विचक्रमे । किं कुर्वन् । यथाऽप्य-
 श्विहोत्रादीनि धारयन्बोपमन् । पदा । तुषां तुङ्गित्वादिना विभक्तेर्दादित्वाः ।
 तस्य स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे पात उक्ताच्चनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वम् । गोपाः,

गोपाभृत्स्वयेत्यत्रोक्तम् । अदाभ्यः । दमेर्ऋहलोर्णदिति प्यत् । नञ्त्वासाः ।
अव्ययपूर्वात्तद्विद्वत्त्वम् । धारयन् । शपः पित्त्वाद्नुदात्तत्वम् । शतुश्च ल-
सार्वधातुकस्वरेण षिच एव स्वरः शिष्यते ॥ ३ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यत । यतः । ब्रतानि । पस्पशे ।

इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ ४ ॥

हे ऋत्विगादयो विष्णोः कर्माणि पालनादीनि पश्यत । यतो यैः कर्मभिर्ब्र-
तान्यग्निहोत्रादीनि पस्पशे सर्वो यजमानः स्पृष्टवान् । विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठती-
त्यर्थः । तादृशो विष्णुरिन्द्रस्य युज्यो योग्योऽनुकूलः सखा भवति । विष्णो-
रिन्द्रानुकूल्यं त्वष्टा हतपुत्र इत्यनुवाकेऽथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना प्रपञ्चेन
वैत्तिरीया आमनन्ति । पस्पशे । स्पश बाधनस्पर्शनयोः । लिट्, द्विर्भावः ।
“ शर्पूर्वाः खयः ” इति पकारः शिष्यते सकारो लुप्यते । यद्वृत्तयोगादिनि-
घातः । युज्यः । युजेर्बाहुलकात्क्यप् । कित्त्वाद्गुणाभावः । क्यपः पित्त्वाद्नु-
दात्तत्वम् । धातुस्वरः ॥ ४ ॥

विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥ ५ ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति ।

सूरयः । दिविऽइव । चक्षुः । आऽततम् ॥ ५ ॥

सूर्यो विदांस ऋत्विगादयो विष्णोः संबन्धि परममुत्कृष्टं तच्छास्त्रपसिद्धं
पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति । तत्र दृष्टान्तः—दिवीव । आकाशे
यथाऽऽतं सर्वतः प्रसूतं चक्षुर्निरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् । सदा, सर्वै-
कान्येति दाप्रत्ययः । “ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ” इति सर्वशब्दस्य सभावः
व्यत्ययेनाऽऽद्युदात्तत्वम् । दिवि, ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । इवेन

विभक्त्ये लोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति तदेव शिष्यते । चक्षुः । नन्विषयस्ये-
त्याद्युदात्तत्वम् । आततम् । तनोतेः कर्मणि कः । यस्य विभाषेतीट्प्रविषेधः ।
अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते “गतिरनन्तरः”
इति गतेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।

विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ ६ ॥

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जागृवांसः । सम् । इन्धते ।

विष्णोः । यत् । परमम् । पदम् ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्परमंस्ति तत्पदं विप्रासो मेधाविनः समिन्धते सम्यग्दीपय-
न्ति । कीदृशाः । विपन्यवो विशेषेण स्तोतारः । जागृवांसः शब्दार्थयोः
प्रमादराहित्येन जागरूकाः । विप्रासः । आज्ञसेरसुक् । विपन्यवो विशेषेण
स्तोतारः । स्तुत्यर्थस्य पनेर्बाहुलकादौणादिको युप्रत्ययः । तत्र प्रत्ययस्वरः ।
जागृवांसः जागृ निद्राक्षये लिटः क्वसुः क्रादिनियमात्प्राप्तस्थेऽो वस्वेकाजा-
द्वसामिति नियमान्निवृत्तिः ॥ ६ ॥

इति वैष्णवमन्त्रभाष्यं समाप्तम् ।